ئەنگڵس

لودڤیگ فۆیرباخ و
کۆتایی
فەلسەفەی کلاسیکی ئەڵمانی

وەرگێڕانی/ سالار ڕەشید

کرێکارانی جیهان یەکگرن!

ئەنگڵس

لودڤیگ فۆیرباخ و
کۆتایی
فەلسەفەی کلاسیکی ئەڵمانی

لەگەڵ پاشکۆی:
کارڵ مارکس
تێزەکان دەربارەی فۆیرباخ

وەرگێڕانی/ سالار ڕەشید

"مارکس و ئەنگڵس بە لێبڕاوەترین تەرز, داکۆکییان لە ماتریالیزمی فەلسەفی کردووە و چەندین کەڕەت ئەوەیان ڕۆشنکردۆتەوە کە, هەر جۆرە لادانێک لەم بنەمایانە, هەڵەیەکی گەورەیە. تێڕوانینەکانیان زۆر بە ڕۆشنی و بە درێژی لەو دوو پەڕاوەی ئەنگڵس: "لوڤیگ فۆێرباخ" و "ئانتی دۆهرینگ", کە مانەندی "مانیفێستی کۆمۆنیست", لە ڕیزی ئەو کتێبانەیە کە دەبێت هەردەم لە بەردەستی هەر کرێکارێکی وشیاردا بێت, خستۆتەڕوو."

لێنین

بەشی دووەم: ماتریالیزم

مەسەلەی بنەڕەتی گەورە لە گشت فەلسەفەیەك, بەتایبەت لە فەلسەفەی هاوچەرخدا, بریتییە لە مەسەلەی, پەیوەندی نێوان فیکر و بوون. هەر لە کۆنترین چاخەکانەوە, لەو کاتەوە کە مرۆڤ هێشتا بچووکترین زانیاریی دەربارەی پێکهاتەی لەشی خۆی نەدەزانی و نەیئەتوانی لێکدانەوەیەك بۆ خەوبینین بکات[1], بەو بڕوایە گەیشتووە کە, سەرچاوەی فیکر و هەستی, خودی لەشی نییە, بەڵکوو ئەو ڕۆحەیە کە لەو لەشەدا جێگیربووە و لە پاش مردن بەجێییئەهێڵێ_ لەو کاتەوە ئیتر ئەبوو, بیر لە پەیوەندی نێوان ئەو ڕۆحە و جیهانی دەرەوە بکاتەوە. ئەگەر ڕۆح لەکاتی مەرگ لە جەستە جیائەبێتەوە و درێژە بە ژیان ئەدات, ئەوا هیچ هۆیەك لە ئارادا نییە تاوەکوو بە مەرگێکی تایبەتی بۆ ڕۆح, ڕازیببین. بەو شێوەیە بیرۆکەی نەمریی ڕۆح سەریهەڵدا, کە لەو پلەیە لە پەرەسەندن, مایەی هیچ سەرەخۆشییەك نەبوو, بەڵکوو بە وێنەی چارەنووسێکی ناچاریی دەهاتە پێش چاو, کە زۆر جار, هەروەکوو لای گریکەکان, بە بەڵایەکی واقیعیی دەژمێردرا. ئەوە پێویستیی ئایینیی بۆ سەرەخۆشی نەبوو, کە لە هەموو جێگەیەك بووە هۆی

---

[1] **تا هەنووکە, بەلای مرۆڤە دڕندە و بەربەرەکانەوە, ئەوانەی کە لە نزمترین ئاستی شارستانیدان, ئەو بڕوایە زۆر بڵاوە کە, وێنەی کەسانێك کە لە خەودا ئەیانبینن بریتیین لەو ڕۆحانەی کە بۆ ماوەیەکی کاتیی لەشەکان بەجێئەهێڵن, بەو شێوەیە مرۆڤە واقیعییەکە, لە بەرامبەر هەر ڕەفتارێك کە کەسی خەوتوو لە خەونەکەیدا بینیویەتی, لێپرسراوە. ئەم مەسەلەیە بۆ نموونە, ئیمتورن لەساڵی 1884, لە لای هیندییە سوورەکان لە گویان, تێبینی کردووە.**

هێنانەکایەوەی خەیاڵی بێزارکەری نەمریی کەسەکان, بەڵکوو ڕاستییەکی سادە بوو, کە ئەویش بریتی بوو لەوەی, پاش قبووڵکردنی ڕۆح لە لایەن مرۆڤەوە, بەهۆی بیرتەسکی بیرکردنەوەی گشتییەوە, بە هیچ جۆرێك مرۆڤ نەیئەتوانی ئەوە بۆ خۆی ڕۆشن بکاتەوە کە, لە پاش مردنی جەستە, ڕۆح بۆ کوێ ئەچێت. ڕێك بەم شێوەیە, لە میانەی دیاریکردنی هێزەکانی سروشتدا, یەکەمین خوداکان کە لە ڕەوتی پەرەسەندنی دواتری ئایین, زیاتر و زیاتر, وێنەی هێزەکانی دەرەوەی سروشتی بە خۆوە گرت و هەتا لە کۆتاییدا و لە مێشکی مرۆڤ و لە ئەنجامی پرۆسەی تەجریدیدا- خەریکبوو بڵێم: پرۆسەی دڵۆپاندن- کە لە ڕەوتی پەرەسەندنی مێشکدا, شتێکی زۆر سروشتییە, لە فرەخوداییەوە, کە خاوەن دەسەڵاتێکی سنوورداری تا ئەم ڕادەیە یان تا ئەو ڕادەیە, کە هەندێکیان, هەندێکی تریان دیاری ئەکەن, چەمکی خودای تاکوتەنیا و ڕەهای ئایینە یەکتاییەکان پەیدابوو.

بەم پێیە, ڕیشەی بەرزترین مەسەلەیەك لە تەواوی فەلسەفەدا, مەسەلەی پەیوەندی نێوان فیکر و بوون, ڕۆح و سرووشت, بۆ ئەو وێنا سنووردار و تەماوییانەی کە لە لای مرۆڤ لە سەردەمی دڕندەییدا هەبووە, کە هیچی لە ڕیشەی هەر ئایینێك لەم وێنایانەدا کەمتر نییە, ئەگەڕێتەوە. بەڵام ئەم مەسەلەیە کاتێك توانی بەوپەڕی هێزەوە خۆی بنوێنێ و تەواوی گرنگی خۆی وەربگرێ کە, خەڵکی ئەورووپا لە خەوی سڕبووی دوورودرێژی سەدەکانی ناوەڕاستی مەسیحیەت بێدار بووەوە. مەسەلەی پەیوەندی فیکر بە بوون- مەسەلەی ئەوەی کە ڕۆح لە پێشە و یەکەمە یان سرووشت- ئەو مەسەلەیەی کە لە فەلسەفەی سکۆلاستیکی سەدەکانی ناوەڕاستیشدا, ڕۆڵی گرنگی گێڕا و لە بەرامبەر کەنیسەدا شێوەیەکی توندی بە خۆوە گرت و بەم جۆرە خۆی

نواند: ئایا جیهان لە لایەن خوداوە ئافرێندراوە, یان هەر لە ئەزەلەوە هەبووە؟

فەیلەسوفەکان بە پێی وەڵامێك کە بەم پرسیارەی ئەدەنەوە, بەسەر دوو ئۆردووگای گەورەدا دابەش ئەبن. ئەوانەی کە چەخت لەسەر ئەوە ئەکەنەوە کە, ڕۆح لە پێش سرووشتەوەیە, ئەوانەی دواتر و سەرەنجام, بەم شێوەیە یان بەوی تر, دانیان بە ئافراندنی جیهاندا نا (ئەبێ ئەوە بڵێین کە لەلای فەیلەسوفەکان, بۆ نموونە لە لای هیگڵ, ئافراندنی جیهان, زۆر جار شێوەیەکی ئاڵۆزتر و ناباوتریان وەك لە مەسیحییەت, بە خۆیانەوە گرتووە), ئۆردوگای ئایدیالیستی پێکئەهێنن. بەڵام ئەوانەی کە پێیانوایە, سرووشت بنەڕەتییە, ئەوا سەربە قوتابخانە جۆراوجۆرەکانی ماتریالیزمن.

ئەم دوو دەستەواژەیە: ئایدیالیزم و ماتریالیزم, جگە لەم مانایە هیچ شتێکی دی نییە و بەکارهێنانیشی لێرەدا, تەنها بەو مانایەیە. دواتر ئەبینین, کاتێك کە مانایەکی تر بەسەر ئەم دەستەواژانەدا ئەدەن, چ ناڕۆشنییەك دێتەکایەوە.

بەڵام مەسەلەی پەیوەندی نێوان فیکر و بوون, ڕوخسارێکی تریش لە خۆ دەگرێت: پەیوەندی نێوان بیرکردنەوەکانمان سەبارەت بە جیهانی دەوروبەرمان و خودی ئەم جیهانە چییە؟ ئایا بیرکردنەوەی ئێمە لە توانایدایە کە جیهانی واقیعی بناسێت و ئایا لە وێنا و چەمکەکانمان لە مەڕ جیهانی واقیعی, ئەتوانین ڕەنگدانەوەیەکی ڕاستگۆیانە و واقیعی بەدەست بهێنین؟ ئەم مەسەلەیە لە زمانی فەلسەفیدا, بە مەسەلەی جووتهاتنەوەی فیکر و بوون ناودەبرێت. زۆربەی فەیلەسوفە گەورەکان وەڵامی ئەم پرسیارەیان بە پۆزەتیف داوەتەوە. بۆ نموونە, وەڵامی پۆزەتیفی هیگڵ بەم مەسەلەیە, خۆی بۆخۆی ڕۆشنە: ئەوەی لە جیهانی واقیعیدا دەیزانین, ئەوە ڕێك ناوەڕۆکە فیکرییەکەیەتی, کە لە ژێر ڕۆشنایی ئەودا, جیهان پیادەکراوی

بیرۆکەی ڕەهایە, کە هەر لە ئەزەلەوە, لە شوێنێك, سەربەخۆ لە جیهان و پێش جیهان, بوونی هەبووە. ئەوە شتێکی بەڵگەنەویستە کە فیکر ئەتوانێت دەربارەی ئەو ناوەڕۆکە زانیاری بەدەستبهێنی کە خۆی پێشوەخت ناوەڕۆکی فیکرە. بە هەمان ئەندازەش ئەوە ڕۆشنە کە, ئەوەی پێویستە لێرەدا بیسەلمێنین ئەوەیە کە هەر لە سەرەتاوە بەتایبەت, بە شێوەیەکی نهێنی, هەبووە. بەڵام ئەمە بە هیچ جۆرێك, ڕێگە لە هیگڵ ناگرێت کە لە سەلماندنەکەی, دەربارەی جوتهاتنەوەی نێوان فیکر و بوون, بەم ئەنجامگیرییە بگات: بەو پێیەی کە بیرکرنەوەی ئەم, بڕیاری ڕاست و دروستیی فەلسەفەکەی ئەدات, مانای وایە کە فەلسەفەکەی ئەم, تاکە فەلسەفەی ڕاست و دروستە و پێویستە مرۆڤایەتی, بە حوکمی جوتهاتنەوەی فیکر و بوون, ئەم فەلسەفەیە بە پەلە لە مەیدانی تیۆرەوە بۆ مەیدانی جێبەجێکردن بگوازێتەوە و سەراسەرجیهان, بە گوێرەی پرانسیپەکانی هیگڵ, بگۆڕێت. ئەم ناڕۆشنییە تایبەتمەندی هیگڵ و زۆربەی هەرەزۆری فەیلەسوفەکانی ترە.

بەڵام لە کەناری ئەمەدا, ژمارەیەکی تر لە فەیلەسوفەکان هەن کە, توانای ناسین, یان بەلای کەمەوە توانای ناسینی تەواوەتی جیهان, ڕەت ئەکەنەوە. لە نێو فەیلەسوفە هاوچەرخەکاندا, پێویستە قامك بخەینە سەر هیوم و کانت, کە بەم کۆمەڵەیەوە پەیوەستن و ڕۆڵی زۆر گەورەیان لە پەرەپێدانی فەلسەفەدا گێڕاوە. هیگڵ بۆ ڕەتکردنەوەی ئەم تێڕوانینە, تا ئەو جێگایەی کە دیدگای ئایدیالیستی ڕێگە ئەدات, قسەی بڕێنەرەوەی کردووە. ئەو شتەش کە فۆێرباخ لە ڕووی ماتریالیستییەوە بۆی زیادکردووە, زیاتر گاڵتەجاڕانەیە تا بگات بەوەی کە قوڵ بێت. بەڵام بڕێنەوەترین ڕەتکردنەوە, بۆ ئەم فریوکارییە فەلسەفییە و گشت فریوکارییەکی تر, پراکتیك بەتایبەت

تاقیکردنەوە و پیشەسازییە. هەر کاتێك توانیمان دروستیی تێگەیشتنمان بۆ دیاردەیەکی سروشتیی, بە سازکردنی ئەو دیاردەیە لە لایەن خۆمانەوە و بە هێنانەکایەوەی ئەو دیاردەیە لە دەروونی هەلومەرجەکانی خۆیەوە, سەرباری ئەمانەش بۆ مەبەستەکانی خۆمان بەکاریبهێنین, بسەلمێنین, ئەو کاتە ئیتر کۆتایی بەو تێگەییشتنەی کانت سەبارەت بە "شت لە خۆیدا", کە لە تواناد‌ا نییە درك بکرێت, دێت. ئەو مادە کیمیاوییانەی کە پێکهاتەی تەنی ڕوەك و گیانەوەرانە, تا ئەودەمەی کە کیمیای ئۆرگانیك یەك لە دوای یەکیانی ئامادەکرد, هەروەکوو "شت لە خۆیدا" مابووەوە, بەم کارە "شت لە خۆیدا" بە شت بۆ ئێمە گۆڕدرا, بۆ نموونە, ئێمە ئێستا ئالیزیرین کە مادەیەکی ڕەنگکردنە لە ڕووەکی ڕوناسدایە (الفوة), لە ڕەگی ڕوناسەوە کە لە کێڵگەکاندا ئەچێنرێ, دەرناهێنین, بەڵکوو بە نرخێکی هەرزانتر و بە شێوەیەکی زۆر ساناتر, لە قەترانی خەڵوزی بەردینەوە دەریدەکێشین. سیستەمی خۆریی کۆپەرنیك, بۆ ماوەی سێسەد ساڵ هەروەکوو گریمانەیەك مابۆوە, ئەگەری ڕاست و دروستییەکەی بە ڕادەیەکی زۆر بوو, بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەر لە چوارچێوەی گریمانەیەك تێنەپەڕیبوو. بەڵام کاتێك کە لوڤێریی, بە پشتبەستن بە ژمارەگەلێك کە ئەم سیستەمە بەدەستی هێنابوو, نەك هەر سەڵماندی کە هەسارەیەکی تر ئەبێ هەبێ, کە تا ئەو دەمە نەدۆزرابووەوە, بەڵکوو بەهۆی ژمێریارییەوە, ئەو جێگایەشی دەستنیشان کرد, کە ئەم هەسارەیە لە بۆشایی ئاسمان, داگیری کردووە, کاتێك کە گالە ئەم هەسارەیەی بە فیعلی دۆزییەوە, ئیتر ئەو کاتە دروستیی سیستەمی کۆپەرنیك (10) سەلمێندرا. ئەگەر کانتیستە نوێکان لە ئەڵمانیا لە هەوڵی زیندووکردنەوەی بیرەباوەڕەکانی کانتدان و ئاگنوستیکەکانیش لە ئینگلتەرا لە هەوڵی زیندووکردنەوەی بیروباوەڕەکانی هیومدان (بیروباوەڕێك کە هەرگیز لەو

شوێنەدا نەمردووە)، سەرباری ئەوەی کە دەمێکە لە باری تیۆر و پراتیکەوە ڕەتکراوەتەوە، پێویستە بووترێت کە ئەم کارە لە ڕوانگەیەکی زانستییەوە، هەنگاوێکە بەرەو پاش، دیسانەوە، لە ڕوانگەیەکی زانستییەوە، شێوەیەکی شەرمنۆکانەی قبوولکردنی ماتریالیزمە بە نهێنی و خۆبێبەریکرنە لێی بە ئاشکرا.

بەڵام لەو ماوە دوور و درێژەی کە لە دیکارتەوە تا هیگڵ، لە هۆبسەوە تا فۆێرباخ درێژەی هەیە، بە پێچەوانەی ئەوەی ئەوان وێنای ئەکەن، ئەوەی کە فەیلەسوفەکان بەرەوپێشیان برد، بە تەنها فیکری پەتی نەبوو. بەڵکوو بە پێچەوانەوە، لە ڕاستیدا ئەوەی ئەوان بەرەوپێشیان برد بە شێوەیەکی تایبەت، پێشخستنی سرووشتناسی و پیشەسازی، پێشخستنێکی بە جۆش و گورج، بوو، ئەم مەسەلەیە هەر لە سەرەتاوە لە لای ماتریالیستەکان سەرنجڕاکێش بوو، بەڵام سیستەمی ئایدیالیستەکان کە ئەوانیش زیاتر وەك لە پێشوو، بە چەمکگەلی ئایدیالیستی ئاخنرابوو، لە هەوڵی ئەوەدا بوون کە بەهۆی چەمکی پانتئیستی (یەکێتی بوون: وحدە الوجود/ و.ك)یەوە، ناکۆکی نێوان ڕۆح و مادە چارەسەر بکەن. سەرئەنجام لە سیستەمی هیگڵدا، کار بەوە گەییشت کە، ئەم سیستەمە چ لە ڕووی شێواز و چ لە ڕووی ناوەڕۆکەوە ماتریالیستە، تەنها ئەوەیە کە لنگەوقوچ بە شێوەی ئایدیالیستی ڕاوەستاوە.

پاش ئەم قسانە ئیتر ئەوە ڕۆشنە کە بۆچی شتارکە، کاتێك دێتە سەر باسی تایبەتمەندییەکانی فۆێرباخ، پێش هەر شتێك، لە هەڵوێستی فۆێرباخ لەم مەسەلە بنەڕەتییەدا، یانی مەسەلەی پەیوەندی فیکر و بوون، دەکۆڵێتەوە. لەدوای پێشەکییەکی کورت- کە تیایدا تیۆری فەیلەسوفەکانی پێشین، بە تایبەت لە کانتەوە، بە زبانێکی لە ڕادەبەدەری قورسی فەلسەفی، خرایەڕوو، بە جۆرێك کە هیگڵ لەو دانراوەدا مافی خۆی پێ نەدراوە، چونکە شتارکە بە

شێوەیەکی زۆر فۆرماڵی، خۆی بە هەندێك بڕگە لە دانراوەکانی هیگڵ ئەبەستێتەوە- ڕەوتی گەشەکردنی خودی "میتافیزیك"ی فۆێرباخ کە لە دانراوە یەك لەدوای یەکەکانی ئەم فەیلەسوفە سەبارەت بەم باسە ڕەنگئەداتەوە، خراوەتەڕوو. ئەم باسە بە وردی و زۆر بە ڕۆشنیی خراوەتە ڕوو. بەڵام ئەوەی زیانی بەم باسە گەیاندووە، هەروەکوو زیانی بە سەرتاپای پەڕاوەکەی شتارکە گەیاندووە، ئەو هەموو دەستەواژە فەلسەفییانەیە، کە مەرج نەبوو بەکاربهێنرایە. ئەم هەموو دەستەواژانە کاتێك باسەکە قورستر ئەکات کە نووسەر خۆی بە بەکارهێنانی دەستەواژەی قوتابخانەیەکەوە نابەستێتەوە، وەیان بەلای کەمەوە، ئەو دەستەواژانەی کە هی خودی فۆێرباخن، بەڵکوو دەستەواژەی قوتابخانە جۆراوجۆرەکان، بەتایبەت ئەوانەی کە ئەمڕۆکە بە چەشنی پەتا، بەناوی گرایشاتی فەلسەفییەوە بڵاوئەبنەوە، تێکەڵ ئەکات و بەکاریانئەهێنێ.

ڕەوتی پەرەسەندنی فۆێرباخ، ڕەوتی پەرەسەندنی کەسێکی هیگڵییە- ئەگەرچی فۆێرباخ هەرگیز، هیگڵییەکی ئەرتەدۆکس نەبووە- بەرەو ماتریالیزم. لە قۆناغێکی دیاریکراوی ئەم پەرەسەندنەدا، فۆێرباخ پەیوەندی خۆی بە تەواوی لەگەڵ سیستەمی ئایدیالیستی بەر لە خۆی ئەپچڕێنێ. سەرئەنجام بە هێزێکی لەشکاننەهاتووەوە، بەو درکە گەییشت کە، "بیرۆکەی ڕەها" کە بەلای هیگڵەوە، پێش بوونی زەوی کەوتووە، "لەئارادابوونی چەمکە لۆژیکییەکان" بەر لە پەیدابوونی جیهان، جگە لە پاشماوەی خەیاڵی بڕوابوون بە خالقێکی ئەودیو سرووشتەوە، شتێکی دی نییە و جیهانی مادی کە ئێمە خۆشمان هەر سەر بەوین و بەهۆی هەستەکانەوە دەشێ درك بکرێت، تاکە جیهانی واقیعییە. هەرچی هەست و بیرکردنەوەی ئێمەیە، هەرچەندە وەك شتگەلێك کە لە سەرووی هەستەوەبێت دێنە پێش چاو، بەرهەمی

ئۆرگانێکی مادیی جەستەیە, واتە, مێشك. مادە بەرهەمی ڕۆح نییە, بەڵکوو خودی ڕۆح, جگە لە باڵاترین بەرهەمی مادە, شتێکی تر نییە. بێگومان ئەمە ماتریالیستێکی پوختە. بەڵام کاتێك فۆێرباخ بەم خاڵە ئەگات, لە ناکاو وازئەهێنێ و ناتوانێت بەسەر ئەو خورافە فەلسەفییە باوە کە بە کرۆکی مەسەلەکەوە پەیوەست نییە, بەڵام پەیوەستە بە وشەی "ماتریالیزم"ەوە, زاڵبێت.

ئەو ئەڵێت: "بەلای منەوە ماتریالیزم بناغەی بینای ماهییەتی مرۆیی و زانستی مرۆییە, بەڵام بەلای منەوە ئەم ماتریالیزمە ئەو شتە نییە وەك بەلای فیزیۆلۆگ و سرووشتناسەکان, بە مانای بەرتەسکی وشەکە بێت, هەروەکوو بۆ مولیشوت بەوجۆرەیە, کە بە پێی ڕوانگە و پسپۆرییەك کە هەیانە, ناکرێت بەو جۆرە نەبێت, واتە بەلای منەوە ماتریالیزم, خودی بیناکە نییە. کاتێك کە بەرەو دوا ئەگەڕێینەوە, من بە تەواویی لەگەڵ ماتریالیستەکانم, کاتێك کە بەرەو پێشەوە ئەڕۆین, لەگەڵیاندا نیم.

فۆێرباخ لێرەدا, ماتریالیزم وەکوو جیهانبینییەکی گشتی کە لەسەر بنچینەی تێگەیشتنێکی دیاریکراو لە پەیوەندی نێوان مادە و ڕوح بنیاتنراوە, لەگەڵ ئەو شێوە تایبەتییەی کە ئەم جیهانبینییە لە قۆناغێکی دیاریکراوی مێژوویی, یانی لە سەدەی هەژدەیەم بە خۆیەوە گرتبووی, تێکەڵ ئەکات. سەرباری ئەوەش فۆێرباخ, لە نێوان ئەم ماتریالیزمە و ئەو شێوە سواوە عامییانەیەی کە ماتریالیزمی سەدەی هەژدەیەم ئەمڕۆ بەو جۆرەی لە مێشکی سروشتناس و پزیشکەکان درێژەی هەیە, کە لە پەنجاکاندا موبەشیرە گەڕیدەکان, بوخنەر و فوگت و مۆلیشوت بانگەشەیان بۆ ئەکرد, تێکەڵ ئەکات. بەڵام ماتریالیزمیش هەروەك ئایدیالیزم, چەندین قۆناغی پەرەسەندنی بەخۆوە بینیوە. ماتریالیزم لەگەڵ هەر دۆزینەوەیەك کە

سەردەمێکی نوێ ئەهێنێتە کایەوە, تەنانەت با ئەو دۆزینەوەیە لە بواری مێژووی سروشتناسیشەوە بێت, پێویستە بە ناچاری, شێوەی خۆی بگۆڕێت. هەروەها لەو کاتەوەی کە مێژوو بە شێوەیەکی ماتریالیستانە شی ئەکرێتەوە, دەرگای نوێ بۆ پەرەسەندنی ماتریالیزم ئاوەڵا بووە.

ماتریالیزمی سەدەی ڕابردوو (11), زۆرتر ماتریالیزمێکی میکانیکی بوو, چونکە لە نێو گشت زانستە سروشتییەکانی ئەو ڕۆژگارەدا, تەنها میکانیك و بە تایبەت میکانیکی تەنە ڕەقەکان (زەمینی و ئاسمانی), یان بە دەربڕینێکی کورت, میکانیکی کێشکردن بوو بە تەنها کە, بە کاملییەکی دیاریکراو گەیشتبوو. کیمیا هێشتا لە قۆناغی ساواییدا بوو و تیۆری فلۆژیستۆن (12) بەسەریدا زاڵ بوو. بایۆلۆژی هێشتا لە بێشکەدا بوو, لێکۆڵینەوەی ئۆرگانیزمی ڕووەکی و ئاژەڵی بە شێوەیەکی سەرەتایی بوو و بە هۆکاری میکانیکی ڕووت, لێکئەکرایەوە. لە دیدی ماتریالیستەکانی سەدەی هەژدەیەمەوە, مرۆڤ بریتی بوو لەو جۆرە دەزگایەی کە ئاژەڵ لە دیدی دیکارتەوە هەیبوو. بەکاربردنی بنەماکانی میکانیك بەم شێوە تاك و ڕەهایە بۆ ئەو پرۆسانەی کە سروشتێکی کیمیاوی و ئۆرگانیکییان هەیە_ بە جۆرێك کە هێشتا یاساکانی میکانیك کاری خۆی ئەکات, بەڵام لە لایەن یاساگەلێکی تری بەرزترەوە, خراوەتە ڕیزی دواوە_ یەکەمین تەسکگەریی خودی تایبەتمەندیەکانی ماتریالیزمی کلاسیکی فەرەنسی پێکئەهێنێ, کە لەو ڕۆژگارەدا شتێکی ناچاریی بوو.

تەسکگەری دووەمی تایبەتمەندی ئەم ماتریالیزمە, بریتییە لە بێتوانایی ئەم ماتریالیزمە لە درککردنی جیهان بە وێنەی پرۆسەیەك و بە وێنەی ئاوەها مادەیەك کە لە حاڵی پەرەسەندنی مێژوویی بەردەوامدایە. ئەمەش لەگەڵ هەلومەرجی سروشتناسی و ڕێبازی بیرکردنەوەی فەلسەفی میتافیزیکی واتە, دژی دیالێکتیك, لەو ڕۆژگارەدا, کە بەو هەلومەرجەوە پەیوەست بوو,

جووتدێتەوە. سروشت لە بزووتنەوەیەکی هەمیشەییدایە: ئەم بابەتەش لەو سەردەمە ئەزانرا. بەڵام ئەم بزووتنەوەیە بە پێی تێگەییشتنی باوی ئەو دەمە، هەمیشە لە بازنەیەکدا دەخولێتەوە، بەم جۆرە لە بنەڕەتدا، لە هەمان شوێن دەمێنێتەوە، واتە: هەمیشە بە هەمان ئەنجامگیری ئەگاتەوە. لەو ڕۆژگارەدا، ئەم تێگەیشتنە شتێکی ناچاریی بوو. تیۆری کانت دەربارەی پەیدابوونی کۆمەڵەی خۆر تازە هاتبووەکایەوە و هێشتا هەروەك قسەیەکی خۆش سەیر دەکرا. هەرچی مێژووی پەرەسەندنی زەوی، واتە زەویناسی بوو، هێشتا بە هیچ جۆرێك نەئەزانرا. لەو کاتەدا، زانست بە شێوەیەکی گشتی، لە توانایدا نەبوو کە بیرۆکەی پەیدابوونی بوونەوەرە زیندووەکانی ئێستا لە ڕێگەی گەشەکردنێکی دوور و درێژ، لە سادەوە بۆ ئاڵۆز، بە شێوەیەکی زانستی بسەڵمێنێ. لەبەر ئەوە تیۆری نامێژوویی دەربارەی سروشت، وەك شتێکی ناچاری بوو. لەم ڕووەوە، ناکرێت ئەم کەموکوڕییە بخرێتە ئەستۆی فەیلەسوفەکانی سەدەی هەژدەیەم، تەنانەت بە خودی هیگڵیشەوە. بەلای هیگڵەوە سروشت، کە "بە خۆ نامۆبوون"ێکی سادەی فیکرە، ناتوانێت لە کاتدا پەرەبسێنێ، ئەتوانێت شێوە جۆربەجۆرەکانی خۆی تەنها لە شوێندا فراوان بکاتەوە، بەم شێوەیە دەرئەکەوێ کە، سروشت ناچارە هەمان بزووتنەوەی پەرەسەندن، تەواوی ئەو قۆناغانەی پەرەسەندن کە لە خۆی گرتووە، لە هەمان کاتدا و یەك لە تەنیشتی یەك، دووبارە بکاتەوە. هیگڵ ئەو خورافەیەی کە دەڵێت، پەرەسەندن لە شوێن و لە دەرەوەی کات_کە کات مەرجی بنەڕەتییە بۆ پەرەسەندن_ لە وەختێکیدا بەسەر سروشتیدا سەپاند کە، زەمیناسی و کۆرپەلەناسی و فیزیۆلۆژی ڕووەك و گیانەوەر و کیمیای ئۆرگانیك گەییشتبوونە ئاستێکی باش، لە وەختێکدا کە لە سەر بنچینەی ئەم زانستە نوێیانە، لە گشت جێگایەك، گریمانەی بلیمەتانە بەر لە تیۆری

پەرەسەندن کە دواتر هاتەکایەوە، پەیدابوون (بۆ نموونە هەروەکوو لەلای گۆتە و لامارك). بەڵام سیتەمەکە بەم جۆرە حوکمی ئەکرد، میتۆدەکەش بۆ ڕازیکردنی سیستەمەکە، ئەبوو ناپاکی لە خۆی بکات.

لە بواری مێژووشدا بە هەمان شێوە، تێگەییشتی مێژوویی بۆ شتەکان لە ئارادا نەبوو. لێرەدا خەبات لە دژی پاشماوەکانی سەدەکانی ناوەڕاست سەرنجڕاکێشە. سەدەکانی ناوەڕاست بە وێنەی وەستانێکی سادە لە ڕەوتی مێژوو دەژمێرن، کە هۆکارەکەی ئەو بەربەرییەتە گشتییە بوو کە هەزار ساڵی خایاند. هیچ کەسێك سەرنجی ئەو سەرکەوتنە مەزنانەی کە لە ماوەی سەدەکانی ناوەڕاستدا بەدەستهات، لە فراوانبوونەوەی داوێنی فەرهەنگیی لە ئەوروپا، لە میللەتانی گەورە کە توانای زیندەگییان هەبوو، کە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، یەك لە تەنیشتی یەکتر پەیدابوون و سەرئەنجام لەو سەرکەوتنە تەکنیکییە گەورانەی سەدەکانی چواردەیەم و پانزەیەم، نەدا. بەوشێوەیە، لە ئارادابوونی تێگەشتنێکی دروست لە پەیوەندییە مێژووییە گەورەکان ئەستەم بوو، لە باشترین حاڵەتیشدا مێژوو، جگە لە کۆمەڵێك نموونە و وێنە، کە لە خزمەتی فەیلەسوفەکاندا بێت، شتێکی تر نەبوو.

کۆششکارانێك کە لە ساڵانی پەنجاکان لە ئەڵمانیا ڕۆڵی بڵاوکردنەوەی ماتریالیزمیان لە ئەستۆ گرتبوو، لە هیچ بارێکەوە لە سنووری وانەی مامۆستاکانیان تێنەئەپەڕین. سەرکەوتنە تازە بە تازەکانی سرووشتناسیش سوودێکی بۆیان نەبوو، مەگەر وەکوو بەڵگەگەلێکی تازە لە دژی هەبوونی خوڵقێنەری گەردوون بە کاری بهێنن. ئەوانە تەنانەت لە بیری ئەوەشدا نەبوونە کە پەرەی زیاتر بە تیۆری بدەن. ئایدیالیزم کە لەو دەمەدا کارامەییەکەی وشکی کردبوو، وە لەلایەن شۆڕشی 1848ەوە تووشی برینێکی کوشندە ببوو، بەوەی کە لەو دەمەدا، ماتریالیزمیشی ئەبینی کە دوچاری

داکەوتنێکی زۆر هاتووە, دڵخۆش ئەبوو. فۆیرباخ بە تەواوەتی لەسەر حەق بوو, کاتێك کە خۆی لە هەر جۆرە ماتریالیستێکی لەم چەشنە بێبەریی ئەکرد, بەڵام ئەو, ئەو مافەی نەبوو کە, وانەی گەڕیدە موژدەبەخشەکان و ماتریالیزم بە مانا گشتییەکەی, تێکەڵ بە یەکتری بکات.

لەگەڵ ئەوەدا, پێویستە کە دوو حاڵەت لەبەرچاو بگرین. یەکەم. سرووشتناسی لە سەردەمی فۆیرباخدا, بە پرۆسەیەکی سەختی هەڵهاتندا تێئەپەڕی, کە تەنها لەم پانزەساڵەی دواییدا, بە سەرئەنجامی ڕۆشنی ڕێژەیی پەرەسەندنی خۆی گەییشت. لەو کاتەدا بابەتگەلێکی تازە لە زانست, بە قەوارەیەکی وەها کە پێشتر نەبینرابوو, کەڵەکە ببوو, بەڵام لە توانادا نەبوو کە پەیوەندی و پاشان نەزمێك لە نێو پەشێویی ئەو دۆزینەوانە, کە بە خێراییەکی زۆر یەك لەسەر یەکتر کەڵەکە ئەبوون, بدۆزرێتەوە, مەگەر بەم دواییە نەبێت. ئەوە ڕاستە کە فۆیرباخ هاودەمی سێ دۆزینەوەی زۆر گرنگ بوو کە بریتیبوون لە, دۆزینەوەی خانە, تیۆری گۆڕانی وزە, تیۆری پەرەسەندن کە بەناوی داروینەوە ناونرا. بەڵام فەیلەسوفێك کە گۆشەگیرانە لە گوندێك ژیان بەسەربەرێت, لە کوێ بۆی دەکرێت کە بە ئەندازەی پێویست بە دوای پێشڕەوییەکانی زانست بکەوێت, تاوەکوو بتوانێت بە ڕادەی پێویست پەی بە بەهای ئەو دۆزینەوانە ببات, کە لە کاتێکدا خودی زانایانی زانستەکانی سرووشت لەو سەردەمەدا, گومانیان لەوانە هەبوو, یان چۆنیەتی بەکارهێنانیان نەدەزانی؟ گوناهێك کە لێرەدایە, بۆ هەلومەرجی شەرمهێنەری ئەڵمانیا ئەگەڕێتەوە, کە لە سایەیدا بە تەنها, کەسانێکی هیچوپوچی بێمایەی چینەکەر و خۆهەڵکێش, کورسییەکانی خوێندنی فەلسەفەیان داگیرکردووە, لە کاتێکدا فۆیرباخ لە ڕادەبەدەر لەو هیچوپوچە بێمایانە لە پێشتربوو, ئەبوو بە ناچاریی ژیانێکی جوتیارانە لە سوچی کوێرە دێیەکدا, بە دابڕاوی

بەرێتەسەر. کەواتە فۆیرباخ لەوەدا گوناهێکی نەبووە, لە کاتێکدا ئەبینین کە تێگەییشتنی مێژوویی بۆ سروشت کە تازەبەتازە فەراهەمە و هەموو ئەو بەشە تەسك و یەکلایەنانەی کە لە ماتریالیزمی فەرەنسیدا هەبوو لەناوبردووە, ئەو دەستی پێ ڕا نەئەگەییشت.

دووەم, فۆیرباخ بە تەواوی لەسەرحەق بوو کاتێك کە گوتی ماتریالیزمی زانستی سروشتی بە تەنها ((بنچینەی بینای زانستی مرۆڤایەتی پێکئەهێنێ , بەڵام هێشتا خودی بیناکە نییە)), چونکە ئێمە نەك هەر لە سروشت, بەڵکوو لە کۆمەڵگای مرۆڤایەتیشدا ژیان بەسەرئەبەین, کە مێژووی پەرەسەندن و زانیاری ئەو لە هی سروشت کەمتر نییە. کەواتە ئەرکێك کە دەبی ئەنجام بدرێت, گونجاندنی زانستی کۆمەڵ, یانی تێکڕای ئەو زانستانەی بە زانستی مێژوویی و فەلسەفیی ناودەبرێن, لەگەڵ بنچینەی ماتریالیزم و دووبارە بیناکردنەوەی لەسەر ئەو بنچینەیە. بەڵام جێبەجێکردنی ئەم ئەرکە لە چارەی فۆیرباخ نەنوسرابوو. ئەو لێرەدا سەرباری "پایە" ماتریالیستییەکەی, هێشتا لە کۆتوبەندی ئایدیالیستی کۆن ڕزگاری نەبووە, ئەمەش بۆخۆی دانیپێداناوە لەو کاتەیدا کە ئەڵێت: "کاتێك کە بەرەو ڕابردوو ئەگەڕێمەوە, من بە تەواوەتی لەگەڵ ماتریالیستەکانم, کاتێك بەرەو پێش ئەڕۆم لەگەڵیاندانیم". هەروەها لێرەدا, یانی لە بواری کۆمەڵایەتیدا, فۆیرباخ خۆی "بەرەوپێش نەبردووە" و تێڕوانینی ساڵی 1840 وەیان 1844ی خۆی تێنەپەڕاندووە, ئەمەش دیسانەوە بە دیاریکراوی, بە حوکمی گۆشەنشینی خۆی, کە بەهۆی خەسڵەتێکەوە کە هەیبووە, لە هەر فەیلەسوفێکی تر زیاتر پێویستی بە تێکەڵبوونی کۆمەڵگا هەبوو, ناچاربووە بیروباوەڕەکانی خۆی نەك لە چاوپێکەوتنی دۆستانە وەیان دوژمنانە لەگەڵ کەسانێکی هاوئاستی خۆی, بەڵکوو لە تەنهاییدا دابنێت. دواتر بە شێوەیەکی درێژتر, ئەچینە سەر

باسی ئەوەی کە ئەو, تا چ ئاستێکی بەرز لەم بوارەی کە باسمان کرد, ئایدیالیستانە ماوەتەوە.

ئەو خاڵەش باس بکەین کە شتارکە, ئایدیالیستیی فۆێرباخ, لەو شتەی کە بە واقیعی هەیە نابینێت. "فۆێرباخ ئایدیالیستە, بڕوای بە پەرەسەندنی مرۆڤایەتی هەیە" (ل19). "لەگەڵ ئەوەدا, ئایدیالیزم وەك پایە و بناغەی هەموو شتێك دەمێنێتەوە. ڕیالیزم تەنها ئەو دەمەی کە بە دووی نیازە ئایدیالیستەکانماندا ئەکەوین, لە گومڕایی دەمانبارێزێ. مەگەر بەزەیی, خۆشەویستیی, خزمەتکردنی ڕاستیی و ڕەوایی, هێزگەلی ئایدیالیستی نین؟" (ل8).

یەکەم, ئایدیالیزم لێرەدا هیچ مانایایەکی نییە جگە لە هەوڵدان لە پێناوی ئامانجە ئایدیاڵەکان نەبێت. بەڵام ئەم ئامانجانە بە ناچاری, ئەوپەڕەکەی بە تەنها, بە ئایدیالیزمی کانت و "ئیمپراتیف کاتەگۆریك" (حوکمی یەلاکەرەوە_بەپێی دەقە عەرەبییەکە_ و. کوردی)ەکەیەوە پەیوەستە. بەڵام تەنانەت کانت بۆخۆی, ناوی فەلسەفەکەی کە ناوە " ئایدیالیزمی ترانساندانتاڵ" (ئایدیالیزمی پێش تاقیکردنەوە_ بەپێی دەقە عەرەبییەکە_ و. کوردی), لەبەر ئەوە نییە کە لە ناوەڕۆکدا باسی ئایدیاڵە ئەخلاقییەکان ئەکات, بەڵکوو ئەم مەسەلەیە هۆکاری تری هەیە, کە لای شتارکە ڕۆشنە.

ئەو خورافەیەی کە ئەڵێت کرۆکی ئایدیالیزمی فەلسەفی بریتییە لە بڕوابوون بە ئایدیاڵی ئەخلاقی, یانی کۆمەڵایەتی, لە دەرەوەی فەلسەفە و لەلای هیچوپوچە تەسکبیرە ئەڵمانییەکان, ئەوانەی کە چینەی وردە خۆراکی زانستی فەلسەفیی پێویستی خۆیان لە شیعرەکانی شیلەرەوە ئەکەن. هیچ کەسێك بە ڕادەی هیگڵ ڕەخنەی توند لە "ئیمپراتیف کاتەگۆریك"ی بێتوانای کانت ناگرێت (بێتوانا لەو بارەوە کە خوازیاری مەحاڵە و لەبەر ئەوە

هەرگیز بە ئەنجامێکی واقیعی ناگات), هەروەها هیچ کەس توندتر لەو شێوەیەی هیگڵ, گاڵتەی بەو گرایشە هیچوپوچ و تەسکبیرانەیە بۆ ئەو خەونانەی کە دەربارەی ئایدیالگەلێك بوون کە جێبەجێ نەئەبوون و لە لایەن شیلەرەوە بڵاوئەکرانەوە, نەئەکرد (بڕوانە, بۆ نموونە, پەرتووکی "فینۆمینۆلۆژیا" یانی, "زانستی دیاردە ناوازەکان"). لەگەڵ ئەوەشدا هیگڵ بە تەواویی ئایدیالیست بوو.

دووەم, بە هیچ جۆرێك ناکرێت لەو واقیعە لابدەیت کە هەموو ئەو شتانەی پاڵ بە مرۆڤەوە ئەنێن بۆ بەئەنجامگەیاندنی چالاکییەك, پێویستە بە مێشکیدا تێبپەڕێت, تەنانەت مرۆڤ خواردن و خواردنەوەشی بە کاریگەریی هەستکردن بە برسێتی و تینوێتی کە لە مێشکیدا ڕەنگئەداتەوە دەستپێئەکات, ئەو کاتەش کە هەستی تێربوون لە مێشکیدا ڕەنگیدایەوە, دەست لە خواردن هەڵئەگرێت. کاریگەرییەکانی جیهانی دەرەوە لەسەر مرۆڤ لە مێشکدا ئەنەخشێ و بە شێوەی هەستەکان, بیرۆکەکان, پاڵنەرەکان, ئارەزووەکان, وەیان بە کورتییەکەی, بە شێوەی "مەیلە ئایدیاڵەکان" ڕەنگئەدەنەوە و بەم شێوەیەش ئەو مەیلانەی کە باسمان کردن, بۆ "هێزە ئایدیاڵەکان" ئەگۆڕێن. ئەگەر کەسێك تەنها بەوەی کە "مەیلە ئایدیاڵەکان"ی هەیە و بڕوای بە کاریگەریی "هێزە ئایدیاڵەکان" بەسەر خۆیەوە هەیە, ئیتر ببێتە کەسێکی ئایدیالیست, ئەوا هەر کەسێك کە بە ڕادەیەکی ئاسایی کەموزۆر گەشەی کردبێت, بە تەبیعەتی خۆی ئایدیالیستە و ئەوەی کە لەم نێوانەدا ئەمێنێتەوە و ناڕۆشنە ئەوەیە, چۆن ئیتر ئەکرێ لە دنیادا ماتریالیستەکان هەبن؟

سێیەم, بڕوابوون بەوەی کە مرۆڤایەتیی_ لانیکەم لە ئێستادا_ بە شێوەیەکی گشتی بەرەو پێشەوە ئەڕوات, بە هیچ جۆرێك پەیوەست نابێتەوە بەو

ناكۆكییەی كە لە نێوان ماتریالیزم و ئایدیالیزمدا هەیە. ماتریالیستە فەرەنسییەكان تاڕادەیەك دەمارگیرانە بەم بڕوایەوە پەیوەستبوون_ لانیكەم لە ڤۆلتێر و ڕۆسۆوە كە بڕوایان بە بوونی خودا وەك ئافرێنەری جیهان هەبوو_ و زۆرجار گەورەترین قوربانی شەخسییان لە پێناودا داوە. ئەگەر كەسێك تەواوی زیندەگی خۆی لە پێناوی "ڕاستی و ڕەوایی" بە مانای باشی ئەم وشانە, تەرخانكردبێت, ئەوا بۆ نموونە, ئەو كەسە دیدرۆ بووە. كاتێك كە شتاركە تەواوی ئەمانە بە ئایدیالیزم ناوزەد ئەكات, جگە لە پیشاندانی ئەوەی كە بەلای ئەوەوە, وشەی "ماتریالیزم" و لە پاڵیشیدا تێكڕای ئەو ناكۆكییانەی كە لە نێوانی ئەم دوو ئاراستەیەدا هەیە, هەرجۆرە مانایەكی لە دەستداوە, شتێكی دیكە نییە.

شتاركە ئالێرەدا بە كردەوە لە بەرامبەر خورافەیەك كە لە دژی ناوی ماتریالیزم لەلایەن هیچوپوچە بیرتەسكەكانەوە ئەكرێت پاشەكشە ئەكات, پاشەكشەیەك كە لێخۆشبوونی تیادا نییە, ئەگەرچی ئەشێ كە بێئاگایانە بووبێت, ڕیشەی خورافەیەك كە لەلای ئەو هیچوپوچە بیرتەسكانەیە, ئەگەڕێتەوە بۆ ئەو تۆمەتە كۆنانەی كە لە لایەن كەشیشەكانەوە بۆ ماتریالیزم هەڵئەبەسترا. كەسێكی هیچوپوچی بیرتەسك پێیوایە كە ماتریالیزم یانی زۆرخۆریی, بەدمەستیی, شەهوەت, ئارەزووەجەستەییەكان, لەخۆباییبوون, پارەپەرستی, پیسكەیی, تەماح, قازانجپەرستیی, پێشبڕكێكردن لە بۆرسەدا و بە كورتییەكەی هەموو كارێكی چەپەڵ كە ئەو بۆخۆی بە دزییەوە ئەیكات. هەروەها بەلای ئەوەوە ئایدیالیزم یانی بڕوابوون بە چاكەو بەخشندەیی, خۆشویستنی گشت مرۆڤایەتی و بە شێوەیەكی گشتی بڕوابوون بە " جیهانێكی باشتر" كە لەلای كەسانی تر بانگەشەی بۆ دەكات, بەڵام بۆخۆی تەنها ئەو دەمە بڕوای پێی هەیە كە تووشی مایەپوچی وەیان

سەرئێشەی پاش مەستبوون هاتبێت, بە كورتییەكەی سەردەمێك كە پێویستە ئەو قۆناغە نەویستراوە تێپەڕێنێ كە بەرئەنجامی زیادەڕەویی "ماتریالیستی" ئاسایی خۆیەتی. لەو كاتەدا گۆرانییە پەسەندكراوەكەی خۆی ئەڵێتەوە: مرۆڤ چییە؟ نیوە گیانەوەر, نیوە فریشتە.

ئەو شتانەی لێ دەرچێت, لە باقی شتەكانی تردا شتاركە, لە بەرامبەر هێرش و تیۆری ئەو مامۆستایانەی كە ئەمڕۆكە لە ئەڵمانیا بە ناوی فەیلەسوفەوە هاتوهاوریانە, سەرسەختانە لە هەوڵی داكۆكیكردن بووە لە فۆێرباخ. بێگومان ئەمە بەلای كەسانێكەوە كە بایەخ بەو نەوەیەی كە لە فەلسەفەی كلاسیكی ئەڵمانی ماونەتەوە, ئەدەن, مەسەلەیەكی گرنگە, ئەمە بۆ خودی شتاركەش وەك مەسەلەیەكی پێویست دەهاتە پێشچاو. بەڵام ئێمە خوێنەر دەبەخشین.

★

كۆتایی بەشی دووەم

تێبینییەكان:

1. مەبەست لە هەسارەی "نیبتۆن"ە كە لە ساڵی 1846 لە لایەن "یوهان گالە" كە لە دیدەبانخانە (مرصد/ و. كوردی)ی بەرلین دیدەبان بوو, دۆزرایەوە.
2. لێرەدا مەبەست سەدەی هەژدەیەمە.

3. **تیۆری فلۆژیستۆن, تیۆرێکی ساختە بوو لە کیمیادا, لە سەدەکانی هەڤدەیەم و هەژدەیەم بڵاو بۆوە, بە پێی ئەم تیۆرە, سوتان بەهۆی بوونی مادەیەکی تایبەتی نێو تەنەکان, کە پێی ئەڵێن فلۆژیستۆن, ڕوئەدات.**